

Ltn

382

1999 . 17

Գ.ԵԱՆ ԵՒ Մ. ԳԱԼՓԱԲՃԻԱՆ

„Ի ԽԱՉ ՀԱՆ ԶԴԱ“

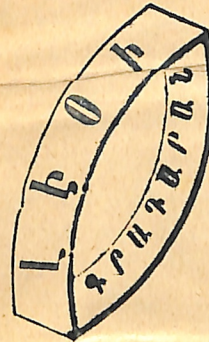

1899

ԼԵՆ
389

ԳԵՐԱՆ ԵՒ Մ. ԳԱԼՓԱԿՋԵԱՆ

„Ի ԽԱՉ ՀԱՆՆ ԶԴԱՆ“

1899

9(47325)

«Ի ԽԱՉ ՀԱՆ ԶԴԱ»

Իր ողջամիտ քարոզութիւնները, գուհիկ և ստրուկ ժողովուրդին վրայ տածած եղբայրական գուրգուրանքները, կղերական, գրագէտ ու վաճառական դասակարգերուն հասցէին ուղղած անողոք կշտամբանքները, իր հրաշագործութիւններն ու վերջապէս իր յերուսաղէմ փառաւոր մուտքը՝ օրուան հերոսը դարձուցեր էին ղինքը, տիեզերական յեղափոխութեան առաջին վարդապետը: «Ովսաննա» շներու շինդը թափանցիկ ամպի ծուէներու պէս դեռ կը տատանէր Երուսաղէմի շրջակայքին և քաղաքին վրայ: Ամէն մարդ կ'ուզէր իր աչքերն անգամ մըն ալ սեւեռել մեծ վարդապետին վրայ: Հարուստները ա'լ ամօթ չէին սեպեր անոր նայիլը. ժամանակին իմաստականները, անոր հիացողներու հոսանքին մէջ թաղուած՝ լռելեայն և ակամայ զայն դաւանելու կը հարկադրուէին: Հասակով թղուկ և բարքով գաճաճները պատերու վրայ կ'ելլէին, ծառերն ի վեր կը մազլցէին զայն տեսնել կարենալու համար: Ոմանք ալ, անոր մէկ շնորհքին արժանանալու համար, կը տենչային անոր քղանցքին դպչիլ: Եւ Ինքը, Մեծ Յեղափոխիչը, այս հիացումի և փառքի ողողումին մէջ անտարբեր, կը խորհի իր Երուսաղէմին վրայ. բարձրաձայն կը գուշակէ անոր գլխուն գալու աղէտներուն շարքը: Եւ այս աղէտներուն պատասխանատու կը հռչակէ

28. 385

4382. 60

Երոստաղէմի նախարար Երուսթիւնը. «Ինչու
որ, կ'ըսէ, դու նա յցելութեան դժամանակը
չճանչցար»: Վերջին օրերուն չի մոռնար նա պատուիրել իր
հետեւողներուն, որ մէկ զէնք ունեցողը մէկ հատ ալ առնէ,
վերահաս չարիքներուն դէմ ճակատելու համար: — Ուսան-
նաներու վրայէն քանի մը անգամ արեւը մարը կը մտնէ, և
Յիսուսը, իբր «մոլորեցուցիչ ժողովուրդեան», դատի կը քաշ-
ուի: Հոն է Պիղատոս, մեծ ամբաստանեալին անմեղութեանը
գիտակից. բայց կուրացած, ապերախտ, անբարոյացած խու-
ժանը ողջակէզ կը պահանջէ. «Ի խաջ հան զդա, ի խաջ հան
զդա»: Դեռ նոր «Ուսաննա» աղաղակող կեղծաւորներու ջո-
ւերը արտասովոր մոլեգնութեամբ, կոկորդը ճաթեցնելու չափ
«Ի խաջ հան զդա» կ'ուռնայ: Եւ Պիղատոս՝ իր դատաւորա-
կան աթոռէն չզրկելու և ժողովուրդին ու միանգամայն
կայսեր հաճելի ըլլալու համար՝ իր խղճին և կնոջ ազ-
դարարութեան հակառակ՝ կը յանձնէ Յիսուսը
խաչուելու, և խղճին կշտամբանքէն ազատ մնալու ինքնախա-
բութեամբ՝ կը լուայ իր ձեռքերը...

Իբր տանըինը դար առաջ պատահեցաւ այս մարդկայ-
ին զգացումները ապստամբեցնող դէպքը, որ սակայն, դժ-
բախտաբար, կրկնուած է ամէն դարու մէջ, կը կրկնուի ամէն
օր և ամէն ժողովուրդի մէջ: — Մենք, Հայերս, հետեւելով
ազգերու պատմական օրէնքներուն և ինքնապաշտպանութեան
բնագրներուն, ցանկացինք և միշտ կը ցանկանք մեր վրայ ծան-
րացող անարգ լուծը թօթափել կամ գոնէ զանիկա մեղ-
մացած տեսնել: Այս բնական ցանկութիւնը իրագործելու
տենչով՝ կատարուած մանր փորձերուն վրայ կանգ չառնելով
կուգանք վերջին 10-12 տարուան շարժումին, որուն անձ-
նատուր եղաւ ամբողջ հայ երիտասարդութիւնը, աննշան բա-
ցառութեամբ: Այս լայնածաւալ շարժումին տրամաբանական
հիմունքը այս կամ այն յեղափոխական վարիչին կամ թեր-
թին վրայ դնելու փորձը արդիւնք է կամ միամտութեան
կամ չարամտութեան: Մեր Թիւրքին դէմ հանած դժգոհու-

թեան ձայներն ու խլրտումները բնական արդիւնք էին՝
անոր ճնշումներուն ու հալածանքին օրքան զօր բազմապատ-
կուելուն և սուր ու աղետաբեր կերպարանք մը ստանալուն,
մէկ կողմէն, և միւս կողմէն՝ ազգային համեստ դաստիարա-
կութեան մը մեղի ջամբած ինքնաճանաչութեան փրկարար
զգացումներուն: Յեղափոխական վարիչ անհատներ ու
թերթերն ալ այս երևոյթներուն բնական արդիւնքն են
և ոչ պատճառը: Հողին մշակական պայմանները, արեւն
ու անձրեւը մէկտեղ եկած կ'աճեցնեն վարդենին, եթէ ար-
մատը առողջ է, և որոշեալ ժամանակին կը բացուի վարդը:
Յիշեալ պայմաններու ներքե վարդին չբացուիլն անբնական
պիտի ըլլար: Եւ Հայուն բարեկամներուն ու մինչև իսկ թըշ-
նամիներուն մէջ սակաւաթիւ չեն այն անձերը, որոնք՝ այն-
քան գերազանցօրէն յեղափոխիչ ու կատարեցուցիչ պայման-
ներու ներքե հայ ժողովուրդին միահամուռ չապստամբին
անբնական և ապշեցուցիչ գտած են: — Քիչ մըն ալ օգ-
տուինք վարդին օրինակէն: Ա՛յլլան եղանակներ, ուր բուսա-
կան կեանքի զարգացումին նպաստող տարրեր չափազանց
ներգործութեամբ ժամանակէն առաջ կը բանան վարդը
կամ կը հասունցնեն պտուղները: Եւ օրին մէկն ալ նայիս
գեղեցիկ օրերուն յաջորդեր է ցուրտ քամի մը կամ անըզ-
գամ խորշակ մը. վարդերը կը թոռմին, յուսալից պտուղ-
ները կը մեռնին: Որո՞ւնն է յանցանքը. վարդի՞ն, որ ժամա-
նակէն առաջ բացուեցաւ, թէ ոչ զանիկա ժամանակէն ա-
ռաջ բացող հանգամանքներուն: Արդ, զարգացումի, կամ եթէ
կ'ուզէք, Տարուինի բառով՝ բնաշրջումի նոյն օրէնքն է որ կը
տիրէ վարդին, անհատին և ազգերու կեանքին վրայ: Իրաւ
է թէ մարդը, իբր բնական էակ, իր կամքին սանձը պինդ
բռնել և յաւէտ պարագաները վարել քան անոնցմէ վար-
ուիլ պարտի. բայց չմոռնանք որ պատմական օրէնքն
ենք ու և հարկեցուցիչ պարագաներ ու առ-
ջեւ ո՛չ անհատական կամ քերքը նշանակու-
թիւնն ունին և ո՛չ «խօսեմութիւն» կամ է-

շուհամբերութիւն յանձնարարող քա-
րողները: Պէտքը օրէնքը կը լուծէ՝ առաժը պատկառելի
հնութիւն մը ունենալ կ'երևի: Ուստի, յոռի, ճիւղալի
վարչութեան մը ներքեւ ընկճուած լուսաւորութեան ընդու-
նակ ժողովուրդի մը յեղափոխուելու ձգտումները և՛ բնա-
կան են, և՛ հարկաւոր: Պէտքաւորութիւնք, բայց չյեղափոխ-
ուինք՝ աղաղակելը՝ յուսացուինք, բայց չթրջուինք՝ ըսելու
չափ յիմարական է: Ըստ որում վերոյիշեալ պայմանի ներ-
քեւ լուսաւորուիլ և յեղափոխուիլ նոյնիմաստ գործողու-
թիւններ են. և այս այնքան ճշմարիտ է որքան ակներեւ՝
Թիւրքին յաւիտենական ատելութիւնն ու սիսդեմաթիք հա-
լածանքն ընդդէմ մեր ազգային լուսաւորութեան ազդակ-
ներուն և մշակներուն: Անցողակի յիշենք որ «Հալածում»
տարածում՝ ալ երէկուան առաժը չէ: — Ոչ նուազ անտրա-
մարանական և հակապատմական է նաեւ «առանց արիւն թա-
փելու, խաղաղ միջոցներով» ազատութիւն ձեռք բերելու յոր-
դորող բարբառները: Ազատութիւնը շնորհք մը չէ, զոր կա-
րելի է ստանալ այս կամ այն կառավարութենէն՝ խնդրելով
կամ մուրալով: Անկա անգին միջանակն է, որուն կրնան տիրա-
նալ քաջերն արժանեօք և արժանաւորները քաջութեամբ:
Իբր բերք տարի առաջ, Փարիզի մէջ, Ռոշֆորի նախագահու-
թեան ներքեւ կազմակերպուած հայաստան միութիւնի մը մէջ՝
պ. Էռնէսթ Ռոշ, «Գերութեան շղթան, կ'ըսէր, ո՛չ արցունքով
կը փշրուի, ո՛չ ալ աղօթքով, այլ... սուբով»: Այդ պղտիկ,
պերճախօս մարդուն կրակոտ շեշտերուն հաւանեցան և մո-
լեգնաբար ծափահարեցին իր ունկնդիր Հայերն ալ բոլորն
ալ առանց իրենց մտքէն իսկ անցնելու, որ օր մը, ի միջի
այլոց՝ այդ Հայերէն ոմանք, օդին ու եղանակին համեմատ
հագուստ և... գաղափար փոխող գիշերական ասպետներ,
շասաւքօրէն, ուրիշ խումբ մը տգիտօրէն, և ուրիշներ իմաս-
տակօրէն պիտի ժպրհէին հալածել ու քարկոծել հայկական
յեղափոխութեան ոգին, այն անարատ ոգին, որ արիւնով
օծուած Հայաստանի տակն ու վրան վխտացող վրէժի ոգի-

ներուն մէջ խառնուած, մարմնացած, սահմանուած է Հայ-
ուն գոյութեան միակ պայմանն ըլլալու:

Շատ յատկանշական է այն պարագան, որ հայկական
յեղափոխութեան գաղափարին ընտելացողներուն է՝ յետինը
պոլսեցի Հայը և վերջակէտը պոլսեցի հայ զրագէտ դասն
եղաւ: (Յարգանք այն սակաւթիւ մայրաքաղաքացի հայ ե-
րիտասարդներուն, որոնք կրցան աւելի կանուխ զգալ): Նոյնքան
նշանակալից է և այն պարագան, որ մեր ազգային դատի վի-
ժանքին հետեւալ օրն իսկ, հայկական յեղափոխութեան
վրայ առաջին քարը նետողները պոլսեցի Հայերն ու հայ
զրագէտներն եղան. այս վերջինները մանաւանդ, իրենց կեղ-
ծաւոր ովսանաներու լռութեան հազիւ աւարտած, ելեր հիմա
երիտասարդի և զրագէտի յաւիտենապէս անվայել յետա-
գիմական ու միանգամայն զայրացկոտ պոռչտութեամբ մը «Ի
խա՛հ հան զդա, ի խա՛հ» կը պոռան: (Հոս ալ չենք մոռնար
նուիրել մեր անկեղծ յարգանքը այն դարձեալ սակաւթիւ
պոլսեցի հայ երիտասարդներուն, որոնք, հակառակ ամենայնի,
կը շարունակեն իրենց յեղափոխական գաղափարի զինուո-
րականութիւնը): — Հոս չափազանց բնական ինչ ո՛ւ մը կը
ցցուի մեր առջեւ, Ինչ20^ր պոլսեցի Հայն այնքան դանդաղ
յեղափոխուելու և Ինչ20^ր այնքան փութկոտ յեղափոխու-
թեան գերեզմանը փորելու...

Պոլիսը Հայաստանէն այնքան հեռու է որքան պոլսեցի
Հայուն ազգային զգացումն ու տրամաբանելու եղանակը՝ հայ-
աստանցի Հայուն ազգային զգացումէն և տրամաբանելու ե-
ղանակէն: Մայրաքաղաքացի Հայը համեմատաբար շատ աւելի
ազատ կը շնչէր քան հայաստանցին, գայլերու վոհմակնե-
րուն մէջ անոք թողուած այդ զուտ, անարատ հոգին: Բայց
բնական չէ՞ր միթէ սպասել որ պոլսեցի Հայերուն միջավայ-
րային առաւելութիւններն ու յարաբերական զարգացումը
Վոսփորի ափունքին և Արարատի միջեւ բացուած անջրպետը
ընցնէին և անոր վրայէն տարածէին իսկապէս ազգային տա-
քուկ, փրկարար շունչ մը: Դեռ ասկէ իբր 20 տարի առաջ

այս կարգի լուրջ բան մը ընելու, չըսենք փորձը, երազն անգամ յղանալու անընդունակ գտնուեցան ժամանակին խելքը գլուխը ճանցողով փոսփորածին հայ աղբարները: Հոս «Ազգային սահմանադրութիւն» կոչուած ոսկեղօծ ունայնութեան խօսքն անգամ ընել չենք ուզեր, բայց պարտք կը սեպենք մեր ջերմ երախտագիտութիւնն արտայայտել Միացեալ Ընկերութեանց, 1880-ին միայն ձուլուած: Մինչև այդ թուականը Հայաստանի մէջ ի՞նչ հրաշքներ կարելի էր գործել, բայց չգործուեցան և ոչ իսկ փորձուեցան: Մեր փոսփորականները, կապկորէն եւրոպականացած, Հայաստանէն և անոր նահանգներէն շատ աւելի լաւ կը ճանչնային Ֆրանսան և ասոր տէրաւ թըմանն երբ: Մեր պարոնները հայկական թատրոնով զբաղած էին. որուն հոգն էր հատեր որ ելլեր Հայաստանի մէջ մէկ երկու երկրագործական վարժարաններ հաստատելու անմահացուցիչ խորհրդով տանջէր իր մեղկացած սիրտը: Մեր գիտնականները գրաբարի և աշխարհահարի տաք բանակուիներու բռնուած՝ ժամանակ միթէ ունէին հայաստանցիին համար հասկնալի և օգտակար բաներ գրելու (ըսել չենք ուզեր որ չգրէին, չբանասիրէին, բայց փոխանակ լման քառորդ դար աչքի լոյս և ժամանակ վատնելու պատարագ բառին ստուգաբանութեանը վրայ, որ դեռ վերջնական լուծումի մը յանգած ալ չէ, անդին ամէն օր պատարագ ու ող իրենց եղբայրներուն վրայ ալ թող խորհէին ու գրէին): Մեր բանաստեղծները երգեցին սէրը, կինը, գինին և... ունայնութիւնը, ու տարին անգամ մը՝ հարբածի տարտամ զգացումով, ծիծաղելի կիրքով, «Կեցցէ՛ Սահմանադրութիւն» յաւիտենական յանկերգով երգեր ալ շինեցին, դղումի չափ համով երգեր, պղպջակի պէս փայլուն տաղեր. (ըսել չենք ուզեր որ չքերթէին, չերգէին, ընդհակառակը. յաւէտ կը ցանկանք որ հայ ժողովուրդի ամէն օր քերթուող, արիւնող կեանքէն ու կեանքին համար քերթած ու երգած ըլլային): Բայց խոստովանինք որ այս ամէնը անոնցմէ պահանջէն անկարելին պահանջելու պէս բան

մը պիտի ըլլար: Պոլսի հայ գրողներուն մէջ «ազգային բանաստեղծ կամ ազգային վիպասան» ըլլալու երազանքէն տանջուող հեռատեսներ չգտնուեցան չէ. մարդիկը մինչև իսկ փորձեցին յամառաբար ու չյաջողեցան... բնականաբար: Սուլթաններուն մայրաքաղաքին չէր կրնար վերապահուած ըլլալ Գամառ Գաթիպաներ ու Բաֆֆիներ արտագրելու փառքը:—Հոս մազ մը կը մնայ որ միամիտները փորձուին այս բոլորին մեղքը պոլսական միջավայրի վզին բեռցնել ու ըսել թէ՛ մարդիկը Հայաստանէն այդքան հեռու հարկաւ այդպէս պիտի ըլլային: Բայց եթէ իրենք Հայաստանէն իրօք հեռու էին, ո՞չ ապաքէն Հայաստանը իրենց մօտն էր, ամէն օր իրենց աչքի ն առջևն էր, կուրծքը վիրաւոր, երեսը տխուր, քուրջերու մէջ փաթթուած, բեռնակիրի համետին ներքև կըքած, մայրաքաղաքին մայրին վրայ վհատօրէն փռուած կամ խաներու խոնաւ անկիւնը՝ իր հսկայ վիշտերուն մէջ կծկտած: Մամուլի մէջ երևցած թղթակցութիւններ, պատրիարքարանի մէջ դիզուած տեղեկագրեր Հայաստանին արցունքով գրուած ու արիւնով կնքուած էին: Ճամբաներուն անկիւնը փռուած, կողոպտուած, վերաւոր և ուժասպառ Հայաստանին փրկարար բալասան մը մատուցանել Պոլսի Հայութեան սրբագոյն պարտքն էր ու մեծագոյն փառքը պիտի ըլլար. բայց Պոլսի սփռիտցաւ բարի Սամարացիին ըլլալ, ուրիշ խօսքով, Պոլսի եղբայր ու ւրաց եղաւ. ահա իր պատմական ուժիւրը: (Կարգացէ՛ք անմահ Բաֆֆիի «Ցածկահայք»-ին Ա. գլուխը, Պոլսի Հայութեան «զարգացած ու գործունէայ» դասերուն այդ դատապարտագիրը):

Անցողակի յիշենք որ դեռ վերջին տարիներս Պոլսի հայ գրողներուն մէջ նոր մօտա մը դարձեր էր խաներն այցելել և հայ պանդուխտի կեանքէն գրել և այս՝ լոկ գրական կամ գեղեցկագիտական քմահաճոյքի մը վայրկենական գոհացում մը տալու համար: Եթէ այդ այցելութիւնները սամարացիական ըլլային, այդ գրական փշուրներէն գրական բաներ

դուրս գալու էին: Եւ մինչեւ օրս պոլսեցի հայ գրողները՝ աննշան բացառութեամբ, կը շարունակեն Հայաստանի վեր-
քերը բանաստեղծի աչքով դիտել և ոչ վերաբոյժի: Ինծի
ըսող իսկ եղած է, որ վոսփորական հայ գրագէտ մը՝ Սաս-
նոյ կոտորածին լուրին վրայ՝ աղէտքին առթիւ կորսուած սա-
սունական երգերու, հէքեաթներու, հանելուկներու վրայ
խորունկ «վախ, վախ» մը արձակած է... Ա՛րեւակայեմ՝ որ
մեր պարունը, եթէ կոտորածին զոհ երթալու ըլլար, գեղեց-
կագիտօրէն մեռնելու անպատմելի հաճոյքը պիտի ունենար...
«Ո՛վ դարբ, ո՛վ բարբ»...

Արդ, յայտնի է որ, այս հանգամանքներու ներքեւ՝ Պոլ-
սի Հայութեան զարգացածի համբաւ վայելող դասակարգը
աւելի քան անընդունակ պիտի գտնուէր հայկական յեղա-
փոխութեան մը նախակարապետ ըլլալու: Անդին համօրէն
հայ աշխարհը յեղափոխական շունչի մը ներքեւ կը ծփար
80-ական թուականներուն: Ներքին և ասպատակային կաղ-
մակերպութիւններ, նմանը չտեսնուած եռանդով մը յառաջ
կը տարուէին: Տառապանքի ժողովուրդին մէջ կը տիրէր մեծ
ոգեւորութիւն: Մուսա պէկի խայտառակ դատը ասդին, Պոլ-
սի մէջ, մերիններուն քթին տակ տեղի կ'ունենար: Այդ
դատը առեւանգուած, ըկուած Հայաստանի մէկ մանրանկարը
փոխադրած էր Առսփորի վրայ. և այդ գերազանցօրէն կա-
տարեցուցիչ դէպքին առջեւ մերինները կատաղելու, խածնելու
քաջութիւնն անգամ չունեցան ու չերազեցին ալ: Կարինը,
Պոլիսէն յուսահատած, կը պայթի: Այդ պայթումը Մուսա
պէկի հրեշտային արարքին ու միանգամայն թրջական կառա-
վարութեան անորակելի ընթացքին դէմ հայ-ժողովուրդային
զսպուած բողոքին խիստ բնական պոռթկումն էր: Կարնոյ
արձագանքը կ'ըլլայ Գում-Գաբուի ցոյցը, գլխաւորաբար ոչ-
պոլսեցի Հայերէ ծրագրուած և հայ մեծատուն ու գրագէտ
դասէն աւելի ասպետական՝ հասարակ ժողովուրդի ու գա-
ւառացիներու ձեռքով կատարուած: Այսպէս Կարինէն մին-
չեւ Պոլիս հայ ժողովուրդը մէկ սիրտ եղած, ծովի պէս կ'ու-

ռէր ու կը ծփար: Եւ վերջապէս այս ատեն միայն մեր գրող
եղբայրները իրարու ականջին՝ «Տղաք, կ'երեւի այս անգամ
բան մը պիտի ըլլայ» փսփսալով, ուշ մնացողի փութկո-
տութեամբ՝ սկսան յեղափոխականներուն քսքսուիլ, առանց
սակայն օր մը արժանանալ կարենալու վարպետ յեղափո-
խականներուն լիակատար վստահութեան:

Գանք մեր հարցումի երկրորդ կէտին. թէ ինչո՞ւ ստամ-
պոլցի հայ գրագէտները՝ հայ յեղափոխութիւնը խաչելու
վազող անբարոյացած խուժանի մը արժանաւոր պարա-
զլուինները կը ներկայանան: Պարագային համանմանութիւնը
կը զուգորդէ շատ յեղեղուած առած մը,

Կատուն միսին չէ հասեր
Փիւֆ, հոտած է, ըսեր.

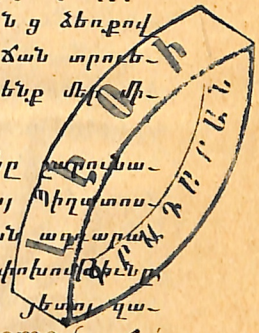
մեր պարոնները որովհետեւ չկրցան (վերոյիշեալ պայման-
ներու ներքեւ չեն ալ կրնար) լաւ յեղափոխականներ ու ար-
ժանաւոր առաջնորդներ ըլլալ, որովհետեւ իրերու բնական
ընթացքով ծագելիք յեղափոխութեան մը գուշակն ու ար-
ծարծիչը չեղան, ինչպէս Բաֆֆի, Քամառ Գաթիպա, և մշակ-
ներն՝ ինչպէս Հնչա կ, Դրօշա կ և հայաստանցի երի-
տասարգութիւնը, և վերջապէս, որովհետեւ մեր յեղափո-
խութիւնը աստուածներու իսկ անակնկալ աղէտներու հան-
դիպեցաւ, և վհատողներու խառնիճաղանձին, նախապաշար-
ման ու զայրոյթին համար ողջակէզ մը պէտք էր, մեր է-
ֆէնտիները՝ զսպուած վրէժ մը լուծելու պատրաստ մարդու
մը ջղաձգութեամբ՝ գրաւեցին Պիղատոսի աթոռը և ունե-
ցան Պիղատոսի յատկանշական վարանումները:—Հոս միջան-
կեալ մը: 1896-ի ամրան մէջ Արփիարը, «Շարժում»-ի
արժանաւորապէս մկրտած «Պառակտիչ ոգին», իրեն միայն
յատուկ մեքենայութիւններով յաջողեր էր Հնչակեան կու-
սակցութեան մէջ պառակտում մը ձգել (և ադէլ քաջա-
լերուած՝ անձնական հաշիւ մը մաքրելու վախկոտ կիրքով
կը հետամտէր փեռեկել նաեւ Դաշնակցականները): Պառակ-

տեալ խմբակը, Արփիարն ի գլուխ, երազելով յեղափոխական coup de théâtre մը ընել, մէկ ակնթարթի մէջ «պաշտօնանկ» ըրաւ Նազարբէկը, գրաւեց կամ վերակազմեց կեդրոնական վարչութիւնը, ձեռք առաւ գործին սանձը, մինչև իսկ հրատարակեց «Հնչակ» անուն գիտաւոր մէկ երկու թուղթ, և ինքզինքը հռչակեց՝ բուն Հնչակեան յեղ. կուսակցութիւն։ Կատակերգութեան վախճանը գիտենք։— Եւ ահա նոյն տարուան ամառէն մինչև ձմեռ Լոնտոնի ու Փարիզի միջև խորհրդաւոր երթևեկ մը սկսան Հնչ. կուսակցութեան այդ թափթփուքները, որոնց՝ «նշանաւոր» մակդիրը տալու չուշացաւ Մ. Չերազը, այդ յաւիտենապէս սնամէջ երազը, առանց յիշելու որ օր մը առաջ զանոնք և մանաւանդ զԱրփիար «թիւրք օստիկանութեան գործակատարներ» անուանած էր։ Այդ խորհրդաւոր երթևեկներուն յաջորդեցին աւելի խորհրդաւոր ու ոչ նուազ սիրալիր տեսակցութիւններ ժէօն Թիւրքերուն հետ և խնկարկու այցելութիւններ Նուպար փաշայի մօտ... (Մեքէի ժէօն Թիւրքերու հետ կապուած այն սիրազեղ յարաբերութիւնը շարունակելու և նուիրագործելու նպատակով էր որ նոյն տարուան (1896) դեկտ. 23-ին, Գաֆէ Վոլթէօի մէջ, ժէօն Թիւրքերու կողմէն տրուած հացկերոյթին՝ «օսմանեան գահուն հաստատութեանը համար» բաժակներ պարպեցին Բաշալեան, Չօպանեան և համախոհը)։ Թէ՛ Նուպար փաշայի մօտ եղած այցելութիւնները անհատական ակնկալութիւններն ինչ աստիճանով պսակեցին, այդ մեզ չի հետաքրքրեր. խնդրին հանրային կողմը նայինք։ Պառակտեալներուն օռկան «Մարտ» անուն թերթին մէջ կարդացինք, որ փարիզաբնակ մեծ անձնաւորութիւն մը խոստացած է մեծ գումար մը զնել իրենց տրամադրութեան ներքև... Այս բոլորէն կը հետևի, որ ժէօն Թիւրքերուն սիրահարողներն (Չերազ ալ յետիններէն չէր) և «մեծ անձնաւորութեան» խնկարկունները դեռ ժամանակ մը, 1896-1898, շարունակեցին յեղափոխական չափազանց տարտամ ձգտումներ ցուցընել։ Անոնցմէ մէկին «Այս անգամ... պիտի փրկենք» (°°°)

ծիծաղելի բացագանչութիւնը քունքնուս մէջ անգամ մեզ կը խնդացնէ տակաւին։ Եւ հոն է «Մարտ»-ը, իր վիթխարի ահարկով... անունովը. իսկ... «թիւրքայեւօջներուն» վրայ հոս խօսիլն այնքան խոհեմութիւն պիտի չհամարէինք... Այս միջոցին մեր պարոնները հայկական յեղափոխութիւնը չէին հաւածեր, այլ պարզապէս Նազարբէկը, իրենց աչքին յաւիտենական փուշը, որուն յանցանքներուն մեծագոյնը՝ այդ գրչի ասպետներուն միանգամայն բոլորէն աւելի լայն միտք և յեղափոխական հարուստ ջիղեր ունենալն էր։ Բայց շատ չանցաւ հով մը փչեց, և մեր պարոնները անգամ մըն ալ փոխեցին իրենց միտքն ու բերանը, վերջնական հրաժեշտը տալով «Այս անգամ... պիտի փրկենք»-ի ուռուցիկ ծրագրին։ Եւ յեղափոխութիւնն արդարացնելու և իր ե'ն ց ձեռքով յաջողցնելու երազներն օգի մէջ ցնդելով՝ վախճան տրուեցաւ պիղատոսական վարանումին։ Հոս կը փակենք մեզ միջանկեալը։—

— Դուրսը խուժանին վժվժուքը միօրինակ կը խոստանալէր «ի խաջ հան զդա, ի խաջ»։ Եւ ահա հայ Պիղատոսները, հակառակ իրենց խղճին ու Պատմութեան արդարաւորութեան, նախ իրենք խարազանեցին Յեղափոխութիւնը, ձնշուած աղգերուն այդ պատմական Փրկիչը, և յետոյ դանկա մոլեգնած ամբօխին ներկայացնելով Ecce homo («հա՛ այդ») ըսին ու իրենք, արդարին արիւնէն անպարտ ըլլալու համար, դարձան ու լուացին իրենց սրբապիղծ ձեռքերը...

Քրիստոնէական եկեղեցիներու «Հաւատամք»-ին հետ զուգընթաց կ'երթայ նաև Յեղափոխութեան Հանգանակը, «... խաչեալ, թաղեալ, յերրորդ աւուր յարուցեալ...» ուստի պէտք չունինք զանկա կրկնելու։ Եւ արդէն նա, Յեղափոխութեան անմահ գաղափարը, զինքը մեռեալներուն մէջ փնտռողներուն կ'ըսէ. «Վասն էր խնդրէք զկենդանին ընդ մեռեալսն»։— Ո՛չ, խղճալի՛ պարոններ, ո՛չ, դուք չափահաս մանուկներ էք դեռ. ձեր խելքը ասանկ բանի չի հասնիր.

«իրերու տրամաբանական ընթացք» և «պատմական օրէնք» կոչուած բաները այնքան դիւրին չէք կրնար հասկնալ՝ որքան մօտ է ալլէ պիտի և երկնից կամ աղջկան մը աչքերուն աղուոր կապոյտը: Հայաստանի վէրքերն ու պէտքերը անմեկնելի պիտի մնան ձեզի, որ յաւէտ վարժուած էք ձեր գրչին ծայրը միայն տեսնելու, հոն միայն ապրելու: Դուք օ՛ր մը իսկ պիտի չյաջողիք՝ իր կաշին վրայ կրող հայաստանցիին պէս զգալու և մեր կորսուած օրը պիտի ըլլայ այն օրը՝ երբ հայ աշխարհին այս կամ այն մասը իր ճակատագիրը ձեր գրչազէն ձեռքերուն յանձնէ: Դուք շարունակեցէք գրել դպրոցական ճառեր, ոչինչով ուռած ոտանաւորներ, կարելիին չափ աղուոր վիպակներ, իրերագովական ռէքլամներ, վերջապէս զուտ գրական և արուեստագիտական ուսումնասիրութիւններ, և մենք, հաւատացէք, հաճոյքով պիտի կարգանք ձեր գրութեանց արժանաւորները, գրեցէք, միշտ գրեցէք, ու մի՛ մոռնաք որ դուք գրական մարդիկներ էք, և հայ աշխարհին ճակատագրովը զբաղել կարենալու համար գեռ շատ պէտք ունիք գրական մարդիկներ ըլլալու:

* * *

Երկու խօսք ալ Անահիտի երրորդ թուոյն բերած «Պատասխանատուութիւնները» խորագրով յօդուածին առթիւ: Յիշեալ գրութեան երկայնութիւնը (14-15 էջ) առաջին ակնարկով կարծել կուտայ միամիտ ընթերցողին, որ վերին աստիճանի խնամուտ, կիրքէ զուրկ և անկողմնակալ վերլուծում մըն է պ. Չօպանեանի ըրածը: Բայց կեղեին տակը և մետալին միւս կողմը տեսնելու վարժ աչքերէ չեն կրնար վերաբերել պ. խմբագրին անխնամ ու անարգար բաժանումը պատասխանատուութեանց, կրքոտ կանխակալութիւնը և անվարագոյր կողմնակցութիւնը. . . Յօդուածին վեցերորդ տողէն իսկ

սկսելով կը ժայթքի ժամանակէ մը ի վեր զսպուած թոյնը. «Խուժք մը հայեր, կ'ըսէ Անահիտի պ. խմբագիրը, որոշապէս պատճառ եղան դէպքերուն փութացմանն ու աղէտքին պայթմանը»: Այս դատաւճիռը, որ խնդիրը գեռ չքըննուած կ'արձակուի, ինքնին խիստ պարզ է. անոր աւելի կարծձեն է՝ «Հայկական ջարդերուն պատճառ եղան հայ յեղափոխականները» (ու զանոնք «գլխէ հանող» մեծ վարպետին՝ Բաֆֆին ալ ճոխ պաշար մը կը հանուի այս հսկայական «պատասխանատուութիւններէն», և այս այն միջոցին՝ երբ անդին, Վովկասի մէջ համեստ արձանով անգամ մը ևս կ'անմահացնեն՝ իր գրական և մանաւանդ գրական ծառայութիւններով արդէն անմահացած Բաֆֆին): Յիշեալ փութկոտ դատաւճիռն կը հետեւին գեղեցկագիտօրէն հիւսուած անխիղճ զրպարտութիւններ, ըստ որում հայ յեղափոխականները կոտորածներուն վրայ «աւելի զուարթ, այո՛ զուարթ» երեցած ըլլան: Այս ժպիւրհատութեանց կը հետեւին քողարկած ատելութեան պոռթկումներ ընդդէմ Հնչակի խմբագրին ու Դրօշակին, և յետոյ այսինչ կամ այնինչ (ու թերեւս անգոյ) հայ անհատի մը անհատական կիրքը կամ կարծիքը վիթխարօրէն ստուարացնելու, հանրացնելու և ահաւորացնելու վրան բաց ջանքեր: Ուշագիր ընթերցող մը պիտի տեսնէ թէ պ. Արշակ Չօպանեան հին՝ անձնական կիրք մը յագեցնելու համար գրած է այս տողերը. ասոր ապացոյց, յեղափոխականներու հասցէին ուղղած զրպարտութեանց ճաշակաւոր ընտրութիւնը, հայհոյութեանց դունապեղ փունջը և մանաւանդ նազարբէկին ու. . . իր կնոջ ընծայուած. . . քարբերութիւնը: — Հանրային խնդիրներու մէջ կրնար Անահիտի խմբագիրը Հնչակի խմբագրին ուսանողական կեանքն ալ պրպտելու չափ ստորանալ բայց ո՞րու մօքէն կ'անցնէր որ Տիկին Նազարբէկի ֆիզիքական ալ պրպտելու չափ յառաջ պիտի երթար: Հոս Չօպանեան իր ստորնացումի նատիւրին վրայ է: Անցնիք:

Այս տողերէն հետեւցնելու չէ թէ մենք «պատասխանա-

տուութիւնները՝ յօդուածին մէջ անցքերու ճշգրտապատում ներկայացումներու և ուղիղ տեսութիւններու բնաւ չենք հանդիպած. և ոչ ալ կ'ուզենք ըսել որ հայկական յեղափոխութիւնը պապական անսխալականութիւնն ունեցաւ: Օրինակի աղագաւ, չափազանց ուղիղ կը գտնենք այն դատողութիւնը, որուն համեմատ Հայերուն «Պոլսի մէջ գրեթէ բացարձակ ազատութիւն» վայելած միջոցին, «կարելիութիւն կար աղգային վերածնութեան գործը կամաց կամաց՝ ձեռքի տակէ հասունցնելու»: Այդ շրջանի գործիչները, որոնք Հայաստանի հողը, անոր հոգիին վէրքն ու պէտքը չէին ճանչնար, ոչինչ կը փորձէին տակաւ առ տակաւ վարժեցնելու համար ամէն հայ անհատ՝ իր անձը յարձակման մը դէմ զէնքով պաշտպանելու» (սրտանց կըստորագծենք այս վերջին տողը): Հոգեկան անհուն կսկիծով մը ԱՅՈՒ կ'ըսենք նաև պ. Չօպանեանի այն յայտարարութեան, ըստ որում ռուս-թրքական պատերազմի միջոցին «հայ ժողովուրդին վարչութիւնը ձեռքերնին ունեցող անձերը գործեցին մեր պատմութեան ամենէն կարևոր սխալներէն մէկը, և որ հիմնաքարը եղաւ բոլոր միւս սխալներուն» (իմա աղէտքներուն): Բայց ճիշդ այս կէտէն անդին է որ ամէն հայ յեղափոխական, ըլլայ վարպետ կամ համբալ, տրամագծօրէն կը տարբերի Անահիտի խմբագրէն ու իր կարծեկիցներէն: Այսօր կ'երևի տակաւին սակաւամիտ չէն այն հայ անհատները, որոնք Պերլինի Վեհաժողովին իրենց ընծայած պատրանքին վրայ ձեռքերնին շփելով, ակռանին կը ճրտացնելով՝ գործուած մեծ սխալին վրայ ողբ երգոց կը կարգան: Պ. Չօպանեան, ժամանակակից մամուլի մեղսակցութիւնը լռելով, այդ հսկայ սխալը ներսէսի ու իր խորհրդականներուն և խորհմանի վիզը փաթթելէ յետոյ, կը ջնայ մեզ համոզել, որ եթէ այդ ատեն փոխանակ ներսէսեանի՝ Նուպարեան ծրագիրը ներկայացուէր Պերլինի Վեհաժողովին, Եւրոպան զանիկա իր շրթունքին դնելով՝ Eureka ! պիտի բացագանչէր, և Հայաստան, այդ նոր ծրագրին շնոր-

հիւ, դիւթականօրէն Աւետեաց երկիր պիտի դառնար, Եթէ... ԹՈՅԼ ՏԱՐ ՌՈՒՍԸ, որ Լոռիս Մելիքովի բերնով «Վերը բան մի յուսաք, ան մեզի պէտք է», ըսած ալ էր: — Նուպար փաշայի գծածը վարչական բարենորոգմանց գլուխ գործոց ծրագիր մըն էր, ատոր ըսելիք չունինք. բայց ներուի մեզի յայտարարել որ մենք Նորին Վսեմութեան չափ եռանդով չենք կրնար հաւատալ որ այդ ատեն իր ծրագիրը անպատճառ պիտի ընդունուէր: Մեր թերահաւատութիւնը պարզենք հետեւեալ հարցումով: — Բանի որ Նուպար փաշա իր ծրագրի ընդունելիութեանն ու իրագործելիութեանը վրայ այնքան զօրաւոր հաւատք ունէր, քանի որ արևմտեան Եւրոպան, Ռուսին «խօսք հասկցնելու» կարող և յօժար, «իրապէս կը փափաքէր որ Տաճկաստանը բարեկարգուի», քանի որ Փարիզի գերմանական դեսպան Հոհենլոհէ կոմսը և անգլիական դեսպան լորտ Լայընս սքանչացում միայն յայտնած էին Նուպարեան ծրագրին գործնականութեանը վրայ, և վերջապէս, քանի որ Նորին Վսեմութիւնը ներսէսեան ծրագրին անգործագրելիութիւնը վստահօրէն գիտէր, Ինչպէս իր ծրագիրը կ'երկուք մը, օրինակ, Տաճկաստանի բարեկարգութեանը «իրապէս» փափաքող կառավարութեան մը ձեռամբ, վերջապէս իր ծրագրին վրայ սքանչացողներուն միջնորդութեամբ, չներկայացուց Պերլինի Վեհաժողովին: Ամբողջ ազգի մը մահը կամ կեանքը նշանակող խնդիրներու մէջ փափկանկատութիւն ներելի չըլլալով, չի կրնար առարկուիլ թէ Նուպար հայ ժողովուրդին հոգեւոր Պետին և անոր Պատուիրակութեան դէմ անբաղաճաբար ըլլալ չուզէր: Եթէ փափկանկատութիւնն էր Նուպարին ձեռքերն ու բերանը կաշկանդողը, ցաւով պիտի յայտնենք որ Նորին Վսեմութիւնը երկու չարեաց... մեծագոյնը ընտրած էր: Այդ գերազանցօրէն նպաստող հանգամանքներուն ներքեւ ինչո՞ւ Նուպար չյանդգնեցաւ գործել այդ փրկարար անբաղաճաբարութիւնը, որ մեր աղգային պատմութեան մէջ իր փառաց պսակը պիտի ըլլար, ու մենք նուազ առիթ պիտի ունենայինք նախան-

ձեռն Եգիպտոսի ապագայ պատմագիրներուն . . — Պերլինի անյաջողութենէն ի վեր Նուպար Ներսէսի ուրուականին կամ Հայուն բախտին դէմ քէնտեցաւ: Բայց այդ քէնը կրնայ մասամբ քառուիլ, եթէ երբեք օր մը յայտնուի թէ Նուպար որոշեր է Սանասարեան մը ըլլալ:

Մեր տարակարծիքութիւնը սակայն, Պերլինի Վեհաժողովին մատուցուելու համար պատրաստուած Ներսէսեան կամ Նուպարեան ծրագրերու բովանդակութեանը վրայ չէ, այլ «ծրագիր» մը, մուրացկան թուղթի կտոր մը ներկայացնելու ամենաձախող խորհուրդին վրայ է: Վախ որ այդ պահուն Պոլսի մէջ պուտիկ մը յեղափոխական արիւն ունեցող, խելքը զլուխը Հայ մը, այո՛, խենթ մը չէ գտնուած: Մեզի լծակից ու միջև անգամ մեզի չափ չզարգացած ազգեր՝ իրենց հանգիստն ու աղատութիւնը սուրով արիւնով պահանջելու չափ դրական գտնուեցան. իսկ մեր Պոլսի վարիչները, գործիչները խորհեցան ու հաւատացին թէ Հայուն փրկութիւնը պիտի կրնայ ապահովուիլ զրական ճամբով . . Եւ գրեցէն ու . . . թղթատար Պատուիրակութիւնը, ուխտաւորի մը ջերմեռանդ հաւատքով, ճամբայ ինկաւ դէպ ի Պերլին, տանելով իր հետ ամբողջ ազգի մը . . . մուրացկան աղաչանքը: Վեհաժողովի սրահին շուրջը հակապատկերներուն էն ծիծաղելին, մեզի համար սակայն էն ողբալին կը պարզուէր. պահանջող ձայներ, արիւնոտ խանգարներ Պալքաններէն, աղօթող շրթունքներ, արցունքոտ թուղթ մը Պոլսէն . . Կերեակայեմ թէ պոստանճի Պուլղարները ինչ խորհրդաւոր ու սրտանց մեղքցող նայուածքներ ուղղած պիտի ըլլան հայ Պատուիրակութեան, և յանդիմանիչ ակնարկներ՝ անոր թարգման շիք, առոյգ երիտասարդին, որպէս թէ ըսել ուզելով «Ծօ՛ խըմպըլ, այդ հասակին մէջ ամօթ չէ՞ մուրալ . . :» — Եւ Ռուսին ականջէն քաշելու չափ «զօրաւոր», ու Տաճկաստանի բարեկարգութեան «իրապէս» տենչացող արեւմտեան Եւրոպան, ինչպէս գառնապէս գիտենք, ամէն մէկուն տուաւ իր արժանաւոր հատուցումը . . — Կընդունինք թէ

դիւանագիտութիւնը արհամարհելը սխալ մըն է: Մեզի տարակարծիք եղողներն ալ կը հաճին խոստովանիլ որ դիւանագիտութեան առջև ստրկավայել երկրպագութիւնն ալ աւելի ամրացուց ու դեռ պիտի պրկէ մեր գերութեան շղթաները: «Դուն քեզ օգնէ, որ Աստուած ալ քեզ օգնէ» առածը դարերու փորձառութեան մէկ փրկարար խրատն է. և Լոռիս Մելիքովի « . . . Վարը բան մը ըրէք, մենք ալ թերեւ ձեզի կ'օգնենք »-ը վերոյիշեալ առածին ամենապարզ աշխարհաբարն էր, զոր, դժբախտաբար, ոչ մէկը չկրցաւ հասկնալ: Ան ահիտի խմբագիրը սակայն հիացումով կը յիշէ թէ ինչպէս «խումբ մը Հայեր» ու «քաղաքագէտն» Ծերենց, Լոռիսի միտքը հասկնալով (°), այդ «Վարը» փրկելու համար՝ «ըրին միակ լուրջ փորձը, զոր Հայերը այս ամբողջ դարուն մէջ ուրուագծած ըլլան»: Եւ այդ «լուրջ փորձն» է եղեր՝ «Վարը հողեր գնել և Հայոց թիւը աճեցնել . . .» չէ ըսուած սակայն թէ վակոններով կամ փոխադրանաւերով, թէ ոչ . . . բազմակնութեամբ: Հոս պ. Զօպանեան իր պարզամտութեան ծայրագոյն կէտին վրայ կը գտնուի, և հետեւապէս կը ներկայանայ մեզի գերազանցօրէն անքաղաքագէտ միտք մը: Իր հիացած այդ «լուրջ փորձին» վրայ բոպէ մը իսկ խորհիլը բաւական է ամենալուրջ մարդ մը անգամ ժամերով խնդացնելու: Լոռիս Մելիքովի այդ խօսքին հետ պատմական պիտի մնայ նաև զանիկա չհասկցողներուն ապուշութիւնը: Այդ նշանաւոր «Վարը բան մը ըրէք»-ը կը նշանակէ ո՛ր և է խլրտում մը, խենթ խելօք բան մը ըրէք, և . . . ՇՌՏ ըրէք, «մենք ալ թերեւ ձեզի կ'օգնենք»: — Պարագաներուն յղութիւնը և Լոռիսի լեզուն ներկան կ'ակնարկէին, բայց ո՛ր հասկցող: Անգամ մըն ալ կը շեշտենք, որ Պալքաններն ու Դանուրը անդին բռնկած և խաչն ու մահիկը արիւններու մէջ թաթխուած պահուն սխալ էր, հսկայական սխալ՝ ասդին թուղթի կամ սև ու ճերմակ ծրագրերու հետ խաղալ: Մեր ազգային վարիչները, գործիչները կրակ մը, խենթ խելօք «բան մը» բռնկցնելու էին

Պոլսի մէջ, կամ կրակուելու միշտ յօժար «Վարի» մէկ ան-
կիւնը: Եւ վստահ եղէք որ այդ նպաստաւոր պարագային մէջ
արեւմտեան Եւրոպան հայկական արիւնոտ պահանջի մը առ-
ջէ պիտի չուղեր անտարբեր մնալ: Սուլթանը Կիպրոսի դաշ-
նագրով Ռուսին Հայաստանէն հեռացումն արդէն ապահովեր
էր. ուստի Հայերու կողմէն իրեն կրած միակ երկիւղը խը-
լտումի մը հաւանականութիւնն էր: Ահա ճիշդ այս երկիւ-
ղալի խըտումին առաջին առնելու համար էր որ Համիտ ա-
նուշներնեց Ներսէսն ու իր խորհրդականները, որոնց զա-
նոնք ոսկեղէն յոյսերով, և որպէս զի խելօք կենան, միտքեր-
նին ուրիշ տեղ չերթայ, զբաղեցուց զանոնք «ծրագիր» կոչ-
ուած խաղալիկով մը... Եւ ինչ սուղ խաղալիկ:

Ներսէսեան ծրագրի ֆիւսագոյին վրայ Օտեան կրնայ
«ախ, վախ» ըսած ըլլալ. Սէրվիչէն՝ լացած և ինքը վարժա-
պետեան՝ զղջացած: Մեռածներուն հասցէին կրնայ մէկը շատ
բան ըսել ազատօրէն. և ուրիշ մը կրնայ ըսուածին հաւա-
տալ կամ ոչ՝ նոյնքան ազատօրէն: Ու Խրիմեան, որ մեր
ակնարկած «փառաւոր առիթը» կորսնցուցած ըլլալուն հա-
մար ամէն տեղ և ամէն ատեն կ'ողբար հեծկտանքով, կրնայ
նոյն հեծկտանքով լեցուն նամակ մըն ալ՝ նուպար փաշային
գրած ու «ներում խնդրած» ըլլալ: Սխալը ճանչնալ լաւ է.
զանիկա կանուխ ճանչնալ՝ լաւագոյն: Կ'ուզենք միայն գիտ-
նալ թէ մեր հայ անունը կրող փաշաները, խաները, պէ-
կերը երբ պիտի շնորհ ընեն ճանչնալու իրենց ոճրագործ
անտարբերութիւնը, որոն պիտի խոստովանին այն մեծ մեղքը,
զոր պատմութիւնը կը պատրաստուի գրողմէլ շքանշաննե-
րով ծանրաբեռնուած իրենց կուրծքերուն ու ճակտին վրայ.
և երբ, ախ, երբ մեր խղճալի հոսհոսները պիտի դադրին
մօլեգնօրէն խնկարկելէ այս ոսկեղէն կուրծքերուն...

«Պէտք է խոստովանիլ, որ կը յարէ պ. Չօպանեան, Ներ-
սէսի և իրեններուն հիմնածը, եթէ հայ ժողովուրդը ձգեց
քաղաքական վտանգաւոր կացութեան մը մէջ և Թիւրքին
կողմանէ հալածանքներու ծրագրի մը գործադրութիւնը փու-

թացուց, այս վերջին աներեւակայելի աղէտներուն ուղղակի
պատճառ ըլլալուն բնութիւնը չունէր սակայն»: Ասով երկ-
րորդ անգամ ըլլալով, ըսել կ'ուզուի թէ վերջին աղէտնե-
րուն ուղղակի պատճառ եղաւ հայկական յեղափոխութիւնը:
Թէ՛ դէպ ի Պերլին ուխտագնացութիւնը «Թիւրքին կողմանէ
հալածանքներու ծրագրի մը գործադրութիւնը փութացուց»,
խիստ յայտնի է և շատ բնական: Ո՞չ ապաքէն, ինչպէս ար-
դէն ակնարկեցինք, նոյնքան բնական էր նաև՝ Թիւրքին
այլևս սիսդեմաթիք դարձած հալածանքներուն և անոնց
դժոխային նպատակին հանդէպ հայկական յեղափոխութեան
մը գաղափարին ծնունդն ու զարգացումը: Չափազանց ճնշու-
մը պայթում յառաջ կը բերէ. սա օրէնք մըն է և՛ բնա-
կան և՛ պատմական: Ու եթէ Թիւրքին անտանելի ճնշումնե-
րուն միջոցին կարգ մը ոսկեպատ, կարգ մը խաչակիր, կարգ
մը գրչագէն Հայերու սիրտեր պայթած չեն, պատճառն այն
է որ կամ ճնշումին համը տեսած չեն և կամ... սիրտ չու-
նին որ պայթէր: — Յիշեալ պայմաններու ներքե յեղափոխ-
ուելէն ի զատ կար ուրիշ, աւելի լայն ճամբայ մը, որ էր՝
չյեղափոխուել յայտնեան Թիւրքին ամէն մէկ հարուա-
ծին «Պէլի էֆէնտիմ» ըսել, գլուխ ծռել, մեր անարդ շղ-
թաները համբուրելու չափ ստորնանալ, և խնդրել Արփիա-
րէն, որ մեզի համար գլուխ գործոց Ազգային Մեղայագիր մը
պատրաստէր... Եթէ Յեղափոխութեան «փշոտ ճանապարհը»
նեղ է և արիւնալից, չէք կարծեր որ մէկալ լայն ճամբան
մեզ յաւիտենական կորուստի պիտի դատապարտէր: Իսկ դա-
լով «վերջին աղէտներուն ուղղակի պատճառին», փութանք
յայտարարել որ Անահիտի խմբագրին արձակած վճիռը
վերին աստիճանի անարդար ու նոյնքան չարամիտ տեսակէն
է: Օրինակ. պ. Չօպանեան հայ փաշաներուն, խաներուն, պէ-
կերուն անտարբերութեանը վրայ խնամոտօրէն քօղ մը կը
քաշէ, անոնց պատասխանատուութեանց վրայ խօսելէ կամաց
մը խոյս տալով: Այս կնճռոտ խնդիրներու մէջ պոլսական հայ
մամուլին անունն անգամ չի տար, որպէս թէ անիկա ոչ գոյու-

Թիւն, ոչ ալ պարտականութիւններ ու պատասխանատուութիւններ ունեցած ըլլար մինչև 1880 — և անկէ ի վեր ի՞նչ մատուց մեղի այդ ֆրանսականին տխրո՞ւ արձագանգ մամուլը, եթէ ոչ մեծ մասամբ սնամէջ ու պոռնկային գրականութիւն մը, և «Հայրախնամ» սուլթանին պատգամներն ու թրքահայոց գրութիւններ, որոնք այնքան լաւ կը յաջողէին ժողովրդին բարոյական կորովի ջղերը կտրտելու: Աւելի լաւ չէ՞ր ըլլար որ բնաւ մամուլ չունենայինք, ու մեր գրողները ուրիշ պատուաւոր ճամբով մը շահէին իրենց հացը: Մազ մը մնացեր էր որ պ. Արշակ իր «Պատասխանատուութիւններ»-էն մազի մը չափ բաժին հանէր պ. Չերազին, «Թէ ի՞նչ կորսնցուցինք» մը չգրելուն համար, բայց այս փոքրիկ յանձնարք կը ներէ իր «բարեկամին», քանի որ իր «տետրակով և իր գործունէութեամբը» (°°) Անգլիոյ ձեռքով Հայաստանի վերանորոգման գաղափարին ամենէն պերճախօս տարածողը» ըլլալէ և յուսահատելէ յետոյ «առաջինը» կ'ըլլայ «Ռուսիոյ պաշտպանութեան կարեւորութիւնը դգացող». ըստ մեզ երկու պարագաներուն մէջ ալ մեծապէս հակադդային ու մեծապէս պատասխանատու ուղղութիւն մը, այդ Չերազին հետեւածը: Չերազը նոյնն է երէկ, այսօր, յաւիտեան: Այդ շիք ազգային մուրացկանը Պերլինի դուռը թողուց Լոնտոնի դուռը ձեռք առաւ. ատիկա ալ ձգեց ու հիմա Բեթրսպուրկի դրան շէմքին վրայ կայնած՝ կողկողաձայն «ողորմութիւն» կը մրմնջէ. երբ անկից ալ ձեռնունայն ճամբուի (ու պիտի ճամբուի, ունեցածնիս ալ վրայ տալով), իր շունչը պիտի առնէ Ուաշինգթոնի դրան առջև, յետոյ Պոլիս, վերջը կրկին Պերլին ու այսպէս յաջորդաբար: Ժողովրդի մը յոյսը արտաքին օգնութեան մը վրայ կեդրոնացնելու պղերգ քաղաքականութիւնը նոյն ժողովրդէն արմատախիլ կ'ընէ ինքնօգնութեան ու ինքնապաշտպանութեան ամէն զգացում: Ահա պատասխանատուութիւնը՝ մեր ուշադրութիւնը այս կամ այն տէրութեան դարձնելու ձգտող

կարգ մը ցնորամիտ ու ազգամլեաս հայերու: «Սէրը յանձնառնեցու բազմութիւնը կը ծածկէ» խօսքը որքան լաւ կը հասկնանք երբ դիտենք, որ պ. Չօպանեան՝ իր «Արփիարեան բարեկամին» և ընկերներուն՝ Նազարեէկի վրայ «կոյր վստահութիւն» մը ունենալուն «մէկ ցաւալի սխալը» մատնանիշ ընելէ յետոյ՝ չուշացներ ներողամիտ «բայց»-ը. — «Բայց, կը յարէ, Արփիարեան արժանիքն ունեցաւ Նազարեէկը ճանչնալէն յետոյ, զայն ազգին ճանչցնելու» (°). կը հարցնենք. հապա Արփիարը, այդ սեկեմակը, ազգին ճանչցնելու արժանիքը որո՞ւ վերագրելի է. — Անշուշտ է՝ն առաջ դարձեալ իրեն. որովհետեւ ազգը այդ զիշերագէմ հոգին առաջին անգամ Արփիարեան Մեղայագրին մէջ ճանչցաւ. մութը մնացած կէտերու լուսաւորութիւնը միայն կը պարտինք Նազարեէկին: — Իսկ ի՞նչ ըսել Բաթիի պաշտելի ճակտին ուղղուած ժպիւրհ նախատինքին: Իր հրահրիչ երկերովը «Բաթիին հայ երիտասարդութեան վնասակար» հռչակելը սուլթան Համիտի մը կամ հոսհոսի մը միայն կրնար վերապահուած ըլլալ: Ասանկ լիբր յայտարարութեան մը բաղադրիչ տարրերն ըլլալու են ազգերու զարգացման օրէնքներուն վրայ ողբալի տգիտութիւն, ազգային բարերար մշակի մը հանդէպ անորակեղի ապերախտութիւն, կովկասահայ յեղափոխական մտքերու լայնութեան ու վեհութեան առջև թզուկի վայել այրող մրկող նախանձ, և ի պսակ ամենուն՝ սրբապիղծ չարամտութիւն մը: Տարօրինակ խմբագիրը իր համբալ քաղաքագէտի ճամբած տրամաբանութեամբ կը յարէ. «Բաթիին չէր հասկցած կացութիւնը» (°°). չէր հասկցած թէ ահարկութիւն մը դիմացը, տկարը ստիպուած է ինքզինք խորամանկութեամբ պահպանել (մինչև ե՞րբ), թէ ասիկա կեանքին մէկ տարրական օրէնքն է՝ «այո՛, անասնական և ստրկավայել կեանքի մը օրէնքը»: Այս տղայօրէն վարդապետական վճիռները կարգաւոր չէք խորհիր թէ Արշակ կամ յեղափոխութիւններու պատմութիւնները սերտած չէ կամ եթէ կարգացած է, հասկցած չէ: Եթէ Չօպանեանի «կեանքին

տարրական օրէնքին՝ համեմատ խորհէին ճշնուած, կեղեք-
ուած, տկար ժողովուրդները, այսօր շատ մը ծլող ծաղկող
ազգեր գոյութիւն իսկ չէին ունենար, ու քաղաքակրթութիւնը
հիմակուանէն շատ տարբեր, աննախանձելի բան մը կ'ըլլար:
Այս դատապարտելի դատողութեան ամփոփումը սա է. Թիւր-
քը գլխուղ զարկաւ, — «Էյվալա՛հ» ըսէ, ոտքին փոշին լղէ...
Սոսկալի խորհուրդ: Հոս Ան ա հ ի տ ի խմբագիրը՝ Բաֆֆին
փառքին պսակը նսեմացնելու ցնորքէ մը բռնուած՝ կը յո-
ժարի ծայրայեղ յետադիմականութեան մը առաքելը հան-
դիսանալու: Իրեն չենք նախանձիր. կը խղճանք միայն: Իր
հայհոյութեան շունչը, զազիր օգի մը պէս, Բաֆֆին ալ
անդին անցնելով, «Ազատութեան նշանած՝ նալբանդեանցին,
մեր ազգային անմահ բանաստեղծ Քամառ-Քաթիպային, մեծ
յեղափոխական մշակ Գրիգոր Արծրունիին, վերջապէս այս
պատկառելի վարպետներուն հետեող բոլոր աղատասէր ու
լուսամիտ գործիչներուն ալ հասնելու սահմանուած կ'երեւի.
ըստ որում՝ ասոնք ալ երազեցին այն թողչական «Աերը»,
որուն խրոխտ լեռներուն ու լեռնականներուն վրայ գրեց
Ծերենց իր Երկունքը: Անմահ Աբովեանն անգամ, որուն
ճակտին ամիս մը առաջ Ան ա հ ի տ ի խմբագիրը վայելուչ
պսակ մը կը գնէր, կրնայ միթէ ազատ նկատուիլ նոյն խմ-
բագրին այսօրուան համայնածախ պարսաւանքէն: Ամիս մը
առաջ Արշակն էր նորէն հետեւեալ տողերը գրողը. «Բաֆֆի,
Քամառ-Քաթիպա, Արծրունի, ամէնքն ալ՝ իւրաքանչիւրն իր
ճիւղին մէջ՝ Աբովեանի ուրուագծածը ընդլայնած են»: Մեր
ներկայ երիտասարդութիւնը «գլխէ հանողը», ըստ Չօպանեանի,
Բաֆֆին եղաւ. Բաֆֆին ու իր ժամանակակիցներն ալ գլխէ
հանողը՝ Աբովեան: Կ'երեւի թէ կարգ մը մտքեր՝ ձմրան հա-
կասական օգերուն, ազգեցութեան ներքէ՝ աւելի հակասա-
կան կը դառնան: Ու երիտասարդ Չօպանեանը ինքն իսկ հա-
կասութիւն մը կը դառնայ ձախող (թերեւս գեղարուեստա-
կան) ճաշակով մը իր ծոյլ ու մեղկացուցիչ տողերուն ան-
միջապէս կցելով՝ պատկառելի ծերունի մշակի մը, յայտնի

մանկավարժ-բանաստեղծ Շահազիզեանցի հետեւեալ կազդու-
րիչ տողերը. «... Անկասկած, իդէալներն աշխարհը վերաս-
տեղծելու համար, պէտք է արմատական յեղափոխութիւն
մտցնել սօցիալական կեանքի և մանուկ սերնդի դաստիարա-
կող սիստեմի մէջ...» Դարձեալ, «Ես գիտեմ՝ որ մանաւանդ
այժմ պէտք է ոչ միայն հրեղէն տողերով, այլ և հրեղէն
գործերով մաքառել կեանքի խաւարի դէմ»: Իսկ սա հետագայ
տողերը պարզապէս երկնային պատգամ մըն են. «... Կեն-
սագործող սկզբունք, վերանորոգիչ նախաձեռնութիւն, իմ
կարծիքով պիտի որոնել այն սերնդի մէջ, որ մի քանի ուս-
կի ու վճռունակ է հազարին դիմագրաւել և շանթարձակ
ներշնչումներով մեր դիակների մէջ էլ կենդանի շունչ փչել»:
Մեկնութիւն աւելորդ է. ներուի մեզի ընել սակայն թելա-
դրութիւն մը: Աղէկ չըլլա՞ր որ մեր ազգային յիմարները Շա-
հազիզեանցի այս վերջին պատգամը նուսխաւ մը շինե-
լով վեզերնէն կախեն. թերեւս բուժուին...

Եւ գիտե՞ք, ո՞ր է եղեր խենթի, Կալծերուն
և ըն անմահ հեղինակին «փնասակար» կողմը. — «Բաֆֆին
փնասակար եղած է՝ հայ երիտասարդութեան ուշադրութիւնը
Մեծ Հայաստանին վրայ դարձնելով...» ('): Այս հոսհո-
սական վճռին իմաստը ահաւասիկ. հայ երիտասարդութիւնը
Մեծ Հայաստանը երեսի վրայ ձգելու էր. Միացեալ Անկե-
րութիւնները հոն դպրոցներ բանալու չէին, որ հայ պատանի-
ները չլուսաւորուէին, ու միտքերնին ուրիշ տեղ չերթար.
Սանասարեան իր վարժարանը Կարին հաստատելու չէր (այլ
Պոլիս, ինչպէս նուպար փորձեց ձախող խորհուրդով մը),
որ մի գուցէ հայ տղաքը Հայաստանի խորունկ վէրքերը մո-
տէն տեսնելով «ստահակներ» դառնան. ոչ մէկ Հայ մտքէն
անցնելու էր հայաստանցիին ինքնաճանաչութիւն և ինքնա-
պաշտպանութիւն քարոզել. վերջապէս, ամէնքս՝ մէյմէկ դա-
ւաճաններ դարձած՝ ուրանալու էինք մեր Մայրը... Եւ եթէ
«վանցիներու և անիշխանականներու խուժանքին առջև «վա-
րը» ալ բոլորովին մոռցուած էր», ո՞վ կ'արգիլէր հոս

հոսն երուան գործ խուժանքին՝ գոն է այդ
 «Վարով» զբաղելու, և «ազգային վերա-
 ծնութեան գործը կամաց կամաց» ձեռքի
 տակ է՝ հասունցնելու: Փակագծի մէջ ըսենք որ
 20-ականեան՝ հայ յեղափոխականները «անիշխանական» հըռ-
 չակելով՝ հրապարակաւ ստած ու կատարած կ'ըլլայ այնքան
 թրքահաճոյ գործ մը որուն նմանը վարձուած դաւաճան մը
 հազիւ կրնար կատարել: Նոյնը կ'ըսենք նաև հայ Յեղափո-
 խութիւնը հալածելու մէջ զիրար գերազանցող թրքահաճոյ
 էֆէնտիներու մոլեգնած վոհմակին, որոնց հաջութներուն մա-
 կընթացութիւնը՝ կրնայ մէկը արգիւնք սեպել կրօններու
 մակընթացութեան: Հայ Յեղափոխականներուն համար երկու
 ատելի բան կայ. մէկը թիւրքին անարգ լուծը, մէկալը...
 ծոյլ, անգործ մարդոց խծրճանքը, նոյնքան աղետաբեր, նոյն-
 քան գարշելի: — Եւ չէ՞ք կարծեր որ նոյն աղայական
 ծուլութեան կնաւի զգացումներուն մէջ 20-ականեան արձա-
 կած ըլլայ իր հետեւեալ հրամանները. «Խրիմեան... պար-
 տաւոր է ըսել հիմա Չարին ինչ որ գրեց Նուպար փաշային.
 իրեն անկ է դարմանել անցեալը. կրնայ ընել այդ բանը,
 և պարտի ընելը» Եւ այս եզակեան հրամանը, յօնքերու շեշ-
 տուած պոստուլմով մը, կը հասնի մինչև... Բեդերսպուրկի
 վեհաժողովին. «Իր (Խրիմեանի) ձայնը պէտք է որ լսելի ըլ-
 լայ Բեդերսպուրկի վեհաժողովին մէջ, (հաճեցէք ծիծաղնիդ
 զսպել) ըսելու համար թէ եւրոպական խաղաղութիւնը չի
 կրնար տեւական կերպով հաստատուիլ՝ ցորչափ հարստա-
 հարուած ազգութիւններուն տառապանքը չբարձուի» (°°°):
 2է՞ք կարծեր որ ասանկ սպառնալից ազդարարութեան մը
 վրայ տէրութիւններուն խելքը այս անգամ գլուխին գայ...
 Դէպ ի Պերլին ուխտագնացութիւնը քաւելու համար երի-
 տասարդ մը կ'ըստիպէ յոգնած ծերունին Բեդերսպուրկ ալ
 ուխտի երթալու, թերևս այն տեղի սուրբը աւելի զօրաւոր
 գտնուի պաշտպանելու մեր... հաւնոցները... Մենք բոլոր
 սրտով պիտի մեղքնանք միայն Խրիմեան Հայրիկին, եթէ եր-

բեք իր 21 տարի առաջ Պերլինի մէջ սորված ու մոռցած
 դասերը՝ քննութեան պատրաստուող տղու մը պէս՝ վերա-
 քաղ ընել հարկագրուի: Եւ այս նոր ուխտագնացութեան
 յաջողութիւնը ապահովելու, ու միանգամայն գործին բա-
 նաստեղծական երանգ մը տալու համար «պատշաճ նոյնիսկ
 անհրաժեշտ» կը սեպուի «որ այդ խաղաղասէրներու ուխտա-
 գնացութեանը մասնակցէին քանի մը սգաւոր հայ մայրեր...»
 Գործը կարգին է. մեզի ընելիք ալ ուրիշ բան չի մնար, բայց
 միայն խելօք կենալ, 20-ականեանի հետ ծնրադրել ու... ջեր-
 մեռանդօրէն աղօթել իրեն պէս. «Մաղթե՛նք որ ազատական
 պ. Ասքուրի գեկտեմաբը 16-ին արտասանած աղնիւ ոգւով ներ-
 շնչուած ճառին մէջ նշանակուած ուղղութիւնը պաշտօնա-
 կան Անգլիայինը ըլլար իրօք»: (Ուրիշին ձեռքը նայողը անօ-
 թի կը մնայ): «Մաղթե՛նք որ ամերիկեան ազգը իր պարտա-
 կանութիւնները զգար բոլոր հարստահարուած ազգերուն
 հանդէպ, և լսելի ընէր իր ձայնը, որ հիմա զօրաւոր է, ի
 նպաստ Հայոց ալ...» (Գուն քեզ օգնէ որ Աստուած ալ
 քեզ օգնէ): «Մաղթե՛նք որ Անգլիա համաձայնի Ռուսիոյ
 հետ, և Հայաստանի գործը լուծում գտնէ առանց բախումի:»
 (Վատուն մուկը իր փորին համար կը բռնէ): Եւ վերջապէս,
 ծոյլերու մենաշնորհ այս աղօթքներէն յետոյ՝ «Յամարինք
 հաւատալ թէ Նիքոլա մեծ-դուքսին այցելութիւնը վերջին
 ազդարարութիւն մըն է սուլթանին»: Ամէն: — Բայց կը թոյ-
 հիմ թէ աղօթելու անգամ պէտք չունինք, քանի որ «Ռու-
 սին ընելիքը ճակատագրական իրողութիւն մըն է, որ
 կատարուի ինքնին, երբ վայրկեանը գայ, մենք ուզենք կամ
 չուզենք...»

«Հապա պատասխանատուները», պիտի իրաւամբ հարցնեն
 այս տողերուն ընթերցողները: Մենք, այնքան անկեղծ որքան
 անողոր, խոյս չենք տար մեզի վիճակած պատասխանատու-
 թեան բաժինէն, և ոչ ալ կրնանք լռել մեր վերջին աղէտքին
 պատասխանատուներուն ամբողջական շարքը, զոր դիւրըմբռ-
 նելի ընելու համար կ'ամփոփենք հետեւեալ տխուր ցանկին մէջ.

1. Թիւրքը, Հայուն Պատմական Դահլիճը:
2. Ռուսը, իր հաւանատու լուծեամբ:
3. Անգլիան, իր պողոտախօսութեամբ և անոր յաջորդող վատ նահանջով:
4. Եւրոպան, իր պոռնկացած քաղաքականութեամբ, զոր պսակեց Գերմանիոյ կայսրը:
5. Դիւանագիտութեան խնկարկու կարգ մը Հայեր, ա ռ գ է ն սկսած և աւելի սպառնական երևոյթ առնող աղէտներուն հանգէպ՝ Հայուն ուշն և յոյսը արտաքին օգնութեան մը վրայ կեդրոնացնելով ու զայն ինքնապաշտպանութեան տարրական զգացումէն իսկ զրկելով:
6. Հայ փաշաները, խաները, պէկերը, մեծատունները, իրենց անտարբերութեամբ՝ ազգային կեանքի վերածնութեան նկատմամբ:
7. Հայ յեղափոխականները, իրենց դիւցադնական գործունէութեան մէջ պարզած անհամբերութեամբ և հուրքին սաստկութեամբ:
8. Պոլսի Հայերուն զարգացած դասը, Հայոց աշխարհին իսկական շահերուն հանդէպ ցոյց տուած սիպիրական սառնութեամբ:
9. Հայ կղերը: Մեկնութիւն աւելորդ է:
10. (.)

Փակագծի մէջ ըսենք որ այս ցանկը լրացնելու պատիւը կ'իյնայ այն Հայերուն, որոնք յեղափոխութիւնը հալածելու հիւանդութենէ մը բռնուած՝ անխնայ կը կտրտեն, կը ջարդեն հայ ժողովուրդին բարոյականը և հրեշային հաճոյք մը կը զգան եղբայրասպան կռիւներ սարքելու մէջ: Մեծ Մարդասպանը և այս եղբայրասպան խուճրդ — ահա երկու բնական բեւեռները մեր տխուր ցանկին:

«Հապա ցոյցե՛րը», պիտի ըսեն թերեւս ոմանք: Յոյցերը մեր աղէտքին «ուղղակի պատճառ» հռչակելու համար մէկը կամ չափազանց միամիտ ըլլալու է և կամ նրբացած չարամիտ: Թիւրքին հայասպան քաղաքականութիւնը երէկ

չծնաւ, և ոչ ալ վերջին ջարդերը իրենց որակին մէջ առաջինն են: Ամէն անգամ որ բարեկարգութեան խօսքն եղած է, Թիւրքը ատոր դէմ խրտուիլակ մը հանած է — իր խուժանին մոլեռանդութիւնը. և դիւանագիտական բարեկարգիչ պահանջներու պատասխանած է ջարդով: Այս տխուր երեւոյթը կը պատահի մանաւանդ Պերլինի 61 Յօդուածի ստորագրումէն ի վեր: Գիտենք նաև թէ Համիտիէ հեծելագունները ինչո՞ւ կազմուեցան, Բիւրտերը ինչո՞ւ սիրաշահուեցան: Սասնոյ դէպքը ծնունդ տուաւ 1895 մայիս 11-ի Բարեկարգութեանց Ծրագրին: Երկար ձգձգումներէ յետոյ՝ սուլթանը յարմար սեպեց ընդունիլ Ծրագիրը և... հրամայեց կոտորել Հայերը, անտարբեր Եւրոպային այդ խորթ պաշտպանեալները: — Փոխանակ ցոյցերը կոտորածներուն պատճառ բռնելու, աւելի արդարացի չէ՞ր ըլլար՝ հայասպան ճնշումներուն բնական արդիւնք դնել այդ պայթուածները: Յոյցերը եթէ չըլլային ալ, Թիւրքը դարձեալ պիտի շարունակէր իր արդէն սկսած հայասպանութիւնը: Եւ յայտնի է որ ախորժակը կը սրուի ուտելով: Վերջապէս, «Գոնէ մեր կողմէն պատրուակ տրուելու չէր» ըսողներուն ալ կը յիշեցնենք Գալլին ու Գառին առակը: Եւ ո՞չ ապաքէն Թիւրքը առժամապէս հաւատացուց եւրոպացիներուն թէ շատ մը տեղեր Հայերը նախադարձակ եղած են, զինեալ լէգէոններով մը զկիթներու վրայ խուժած են, Թիւրքերուն ու Բիւրտերուն ջարդ տուած են և այլն:

* * *

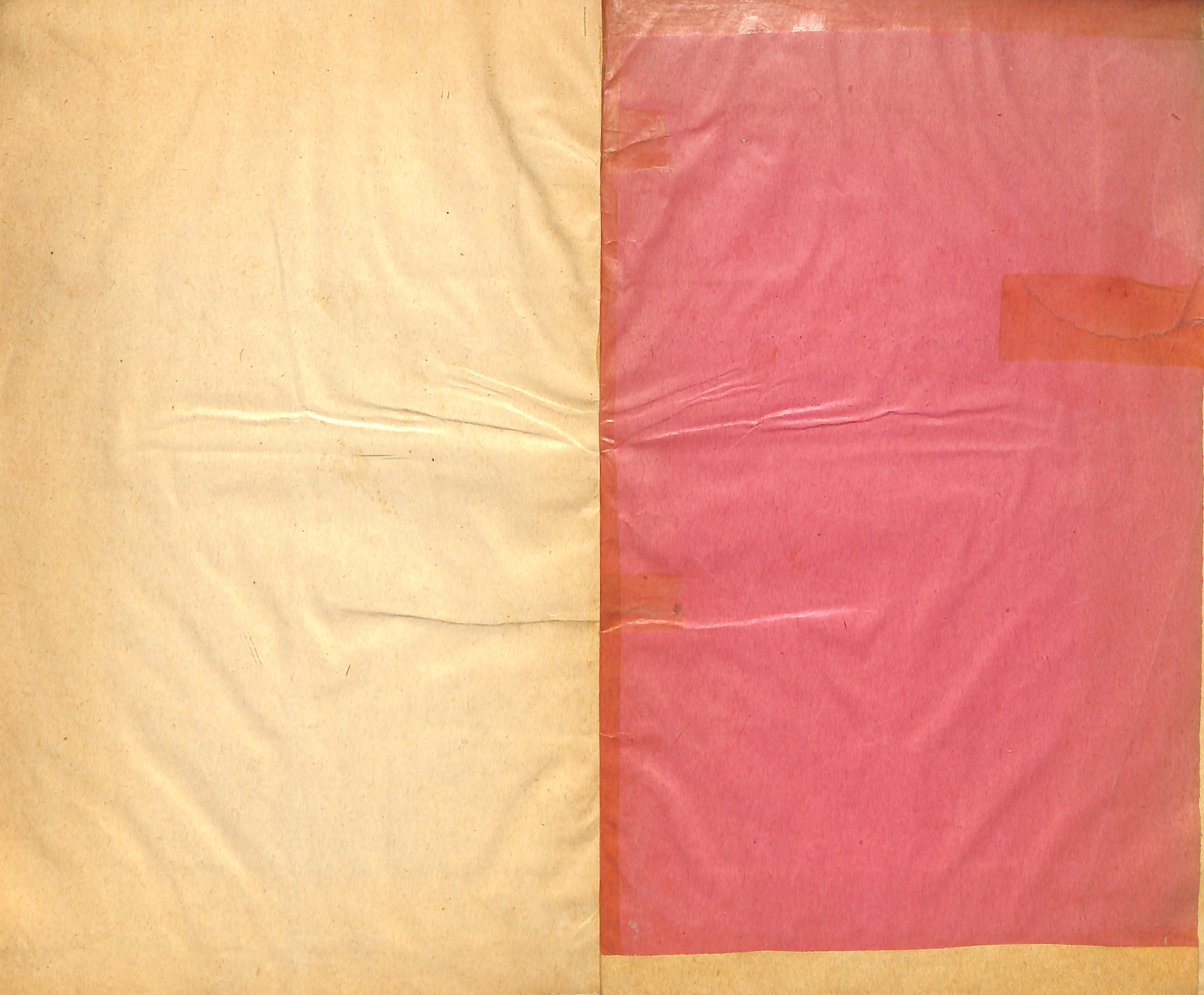
Այս բոլորէն յետոյ գրեթէ աւելորդ է յիշել որ մենք հակառակ ամէն հալածանքի և իմաստակ ու պղերգ ունոցի, յեղափոխական գաղափարին Հայերուս մէջ աւելի հաստատ հիմ բռնելուն ջերմ ջատագովներէն ենք: Մեր լուծին ան-

տանելիութիւնը և մեր համեստ զարգացումը, ըսինք, ծնունդ
տուին հայկական յեղափոխութեան: Մեր վերջին աղէտքնե-
րուն մեզի կտակած յաւիտենական վրէժխնդրութիւնը շեշ-
տեց ու նուիրագործեց մեր որդեգրած գաղափարը: Եթէ մենք
լռենք այսօր, վաղը ի՞նչ պատասխան պիտի տանք անհամար
հայ որբերուն, այդ վրէժի մարմնացումներուն: Տէրութիւն-
ներուն յորաճուն եսասիրութիւնն ու ծայրայեղ նիւթապաշտ
քաղաքականութիւնը անհրաժեշտ դարձուցած են Թուրքիայ-
ին վաղ կամ անագան բաժանումը: Արդ, երբ վերջին
ժամն ալ հնչէ, ո՞ւր պիտի գտնուինք, ի՞նչ վիճակի մէջ, և
ի՞նչ պիտի ընենք: Այս կէտը ահաւոր պատասխանատուու-
թիւններ կը դնէ մեր վրան: Խորհի՛նք, այս անգամ աւելի
լրջօրէն. գործե՛նք, այս անգամ աւելի անձայն, աւելի շրջա-
հայեաց, օգտուելով մեր սխալներէն և ուրիշներուն սխալ-
ներէն: Գործե՛նք, առանց վհատելու Թուրքէն ու մեր եղբայր-
ներուն հալածանքներէն: Չմոռնա՛նք որ մեծ ու պղտիկ բոլոր
յեղափոխութիւններուն մէջ գործողն ու յաղթանակողը միշտ
որակը եղած է քան թէ քանակը: Խտացած կատաղութիւն,
մոխիրի տակ ծածկուած վրէժխնդրութիւն պահեստի ուժեր
են, զորս գիտնալու ենք գործածել ժամանակին ու խոհա-
կան կերպով: Պատմական օրէնքները, մեր մարդկային ու ազ-
գային իրաւունքները կը մղեն մեզ յառաջ: Յառաջ, անընդ-
հատ և անվհատ:

Գ.-ԵԱՆ և Մ. ԳԱԼՓԱՔՃԵԱՆ

Յունուար 1899

Փարիզ

Ստանալ փափագողները ղրմելու են հետեւեալ հասցէին.

Mr M. Kalpakdjian

89, Rue Dunkerque, 89

PARIS

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0247757

